

менників. Все се вимагає великої уваги з нашого боку до цієї покаяницької спадщини.

Відгомони чеського релігійно-національного руху. Сі відгомони і впливи, вповні безсумнівні, я, на жаль, при теперішнім стані студій у нас можу тільки постулювати: говорити про те, що вони мусили бути, замість вичисляти їхні прояви в наших житті й письменстві. Бо хоч давно приймається як безсумнівний факт, що чеський культурний рух XIV в. і потім гуситство в часах своєї найбільшої енергії, в другим і третім десятилітті XV в. дуже сильно захопили були культурну верству Польщі-Литви, зокрема в землях українських, але досі доследи ні разу не були звернені в цей бік. Не було ніяких спроб вияснити, як це захоплення суспільних верхів Польщі-Литви та заінтересування великим чеським релігійно-національним рухом переломлювалося у верхах і масах українських, включених тоді в склад Польсько-Литовської держави. А питання тим часом дуже інтересне саме по собі і, зокрема, дуже важливе для зрозуміння культурного і письменського руху на Україні!

Відома річ, що протягом довгого часу — двох століть, щонайменше, — чеський народ і його культура були взірцем і проводом для Польщі. Рано втягнений у відносини Німецької імперії, обстоюючи своє володіння від німецького натиску, чеський народ ціною безконечних напружень не тільки оборонив своє існування, але й зайняв серед складових частин імперії перше місце. Затоплений німецькими колоністами в XIII—XIV вв., він кінець-кінцем перетравив ці німецькі домішки і, прийнявши вповні й без обмежень німецьку культуру, вложившись в форми німецького феодального життя і зберігши в них свої національні прикмети — мову, писемність і слов'янське почуття, зайняв він місце як рівний з рівними серед народів Західної Європи. Особливо, коли нова, люксембурзька династія, в особі Карла IV заходилася зробити зі своєї празької резиденції центр Середньої Європи, — цей блиск і культурний престиж приодяг не тільки Чехію, але й чеський народ, чеську національність як носія цієї культури — європейської в повнім значенні слова, — особливо в очах його східних менш культурних сусідів. Чехи стали «носіями культури» серед них. Заснований 1348 р. для чотирьох «націй» — чеської, саксонської, баварської і польської — Празький університет став справжнім огнищем усякої науки й освіти для Польщі й окупованих нею земель. Сюди вчащали поляки, а з християнізацією Литви Ягайлівський двір уважав своїм обов'язком полегшити приступ до цього джерела католицької культури також і литовському суспільству: королева Ядвіга, як відомо, фундувала при Празькім університеті бурсу для литовських

студентів (1397)¹. При організації Краківського університету Празький послужив йому на взірець; чеські університетські сили, з поляків, чехів та інших народностей, запрошено було на виклади до Кракова, і вони стали першими кадрами нового університету на ряд літ². Чеські богослови, проповідники, місіонери мали високу репутацію в Польщі, так само як чеські дипломати, адміністратори, техніки: перших і других бачимо у великим числі на різних впливових становищах в Польщі кінця XIV і першої половини XV вв.— на королівськiм дворі, на різних столичних і провінціальних посадах, на визначних церковних позиціях.

Проповідь на чеській мові користується великою популярністю у вищих кругах Польщі; король і королева мають чеських сповідачів і проповідників. Чеська мова у книжнім літературнім ужитку не тільки служить взірцем для польської, що за її прикладом починає з кінця XIV в. наламуватись до церковно-літературного вжитку, широко користаючись з чеської фразеології,— але вживається у вищих кругах просто як культурна мова, як сурогат свійської культурної бесіди. Ще в середині XVI в. один з фундаторів літературної польської мови Гурницький рекомендує доповняти всякі прогалини в культурній польській мові елементами чеськими, тому що ця мова загальноприйнята в польськiм товариськiм житті і вважається найгарнішою із слов'янських, тим часом як польською, мовляв, говорить так тяжко, наче у чоловіка повний рот, і він через силу говорить³.

У XV і в першій половині XVI в. чеська мова, в ролі культурної, була у такiм широкiм уживанні в Польщі, що коли б здійснились були плани політичної унії Чехії з Польщею (кілька разів таки дуже близькі реалізації і навіть реалізовані!),— то чеська мова мала всі шанси стати культурною і літературною мовою для всієї унії. Польська лишилася б в обиході домашнім, селянськiм і дрібноміщанськiм,— в такій ролі, більш-менш яку польські патріоти пізніш призначали мові «руській» супроти польської.

Чехам, із свого боку, ця ідея — опертись на Польщу як своє слов'янське запілля (тил), усміхалася дуже. Усвідомлюючи собі все більше й більше як питання свого існування неминучість рішучої розправи з німецькою стихією, що і своєю

¹ Вона інакше звалась Єрусалимською, тому що містилася в домі так прозваним, закупленим для бурси; фактично приміщенням студентів литовських чи польських вона не була.

² Про це в праці: *Morawski K. Historia uniwersytetu Jagiellońskiego*, 1900, I, с. 57 і далі.

³ *Dworzanin polski* (польський підручник доброго тону), вид. 1566 р.

колонізацією, і культурною та політичною перевагою підбивала собі Чехію (ця свідомість доволі ясно проступає вже в першій половині XIV в. у так званій Даліміловій хроніці і подібне, і ще більше наростає в другій половині століття), національно настроєне чеське суспільство добре здавало собі справу з нерівності своїх сил для такої боротьби сам на сам. Шукаючи союзників і товаришів для неї, воно передусім мусило звернути свої очі на Польщу як найближчого сусіда, теж серйозно загроженого германізмом, а з другого боку, зв'язаного з Чехією певною єдністю культури, церкви і соціального ладу (принаймні — деяких соціальних елементів його) та спільної тенденції до станової (сословної) держави і шляхетського парламентаризму. Коли Польща самим фактом ставала сферою культурних чеських впливів, де шукали собі захисту й прожитку культурні й громадські чеські діячі, притиснені чим-небудь у себе дома або жадні ширшого кола діяльності, пропаганди, ідейної експансії, — то чеським політикам і взагалі ревнителям чеської національної ідеї бажалося зробити з Польщі свою політичну базу. Вони відкликаються до слов'янської спільності, до єдності «слов'янського язика», і германська небезпека, що стояла під брамами Польщі у формі Пруської рицарської держави, була дуже промовистим адвокатом цієї ідеї.

Але ця пропаганда ускладнилася сильно, коли боротьба чехів з германізмом стала zarazом боротьбою з римською курією і католицької церквою. На цю дорогу не могли ступити польські політики, які досі при кожній нагоді кували собі капітали саме зі свого «католицького апостольства на Сході»: його іменем добивалися підтримки папства в своїх конфліктах з некатолицькими і католицькими сусідами, як Литва, Русь, Угорщина — і та ж держава Пруська, та раз у раз допевнялись субсидій від свого духовенства на ці апостольські потреби. Тим часом боротьба на два фронти — проти германізму і проти Рима, — котру підняло на життя і на смерть чеське громадянство з кінцем другого десятиліття XV в., змушувало чехів шукати пильно, як свого спасення, союзу з Польщею (в розумінні цілого державного комплексу) та добирати всяких доріг і порушувати всі струни, які могли відізватися в душі тих чи інших елементів цього комплексу. Чеські діячі їх знаходили, зручно порушували, суголосні ноти видобували, і музика ця становить одне з інтересніших явищ в культурній історії XV віку, на жаль, все ще досить мало досліджене. Не можучи заглиблюватися в сю складну і мало розроблену сферу,

все-таки мушу підкреслити деякі моменти, не безінтересні для наших ближчих завдань¹.

Очевидно, чисто ідеологічний бік чеського національного, так званого гуситського руху, для польського громадянства мав інтерес другорядний, — тим більш, що ця ідеологія сама тільки що вироблялася в процесі боротьби, і в ній спиралися різні течії, різко відмінні: більше і менше радикальні, більш наукові, інтелігентські і популярно-демагогічні. Процес цей навіть на чеськім ґрунті не досить висвітлений. Деякі дослідники, наприклад, велику роль в розвої цього руху надають так званому вальденству, що в своїм поширенні в Центральній Європі у XIII—XIV вв. фактично являлося новою редакцією італійського богомільства (катарства): вони попросту зводять програму лівого крила гуситського руху, так званих таборитів, до вальденської доктрини та інших зв'язаних з нею ферментів богомільства, покаяництва і т. ін., що жили в демократичних масах Чехії і знаходили сприятливий

¹ Важливіша література — крім загальних праць по історії гуситської доби Палацкоґо, Томка, Дені, Бецо́льда, Голя (новіший огляд літератури): Kraus. Husitství v literatuře zejména německé (Rozpr. Česke ak., 1917—1924): Первольф Й. Славянская взаимность съ древнѣйшихъ временъ, 1874, ч. I; його ж. Славяне, ихъ взаимныя отношенія и связи, 1890. т. 3; його ж чеська стаття на цю тему: Sechove a Poláci v XV a XVI století, Osvěta, III, 1873; Sutowicz J. Stosunki Jagiełły do hussitow czeskich, Bibl. Warszawska, 1979; Пальмовъ. Вопросъ о чашѣ въ гуситскомъ движеніи, 1881; его же. Къ вопросу о сношеніяхъ чеховъ-гусситовъ съ восточной церковью въ пол. XV в.— Христианское чтеніе, 1889, № 1—2; его же. Историческій образъ Іеронима Пражского.— Славянскія извѣстія, 1916, II; Prochaska. Polska a Chechy w czasach husyckich aż do odwołania Korybuta z Czech, Rozprawy wydziału histor.-filoz. Akademii Umiejetności w Krakowie, t. VII, VIII, XXXVI, відб. 1878; W sprawie polsko-husyckej, Przew. Nauk., 1880; Нове оброблення цієї теми в його працях: Król Władysław Jagiello, t. II, 1908; Dzieje Witolda, 1914. Кілька окремих статей: Hussita polski M. Sierzeniec, Szkice Historyczne: Konfederacja Spyt- z Melsztyna, Przewodnik Naukowy, 1887; Książę Husyta (Księga Pamiętnicza ku czci B. Orzechowicza, II, 1916; Smolka S. Polska wobec wojen husyckich, Ateneum, 1879, I; нове видання під зар.: Unia z Czechami в томі I його Szkice historyczne, 1882; Klećanda, Polska a Chechy za valem husyckich az do odchody Sigmunda Korybuta z Czech, Příbram, progr. gymn. 1890—1891; Sokolowski A. Ostatni obrońcy husytyzmu w Polsce, Przegląd polski, 1870; Galka z Dobczyc. Poeta polski w. XV.— Przewodnik naukowy, 1874; Bidlo J. Cesti emigranti v Polsku v době husycké a mnich Jeronym Pražsky, Časopis Muzea království Českého; його ж маленька, але змістовна стаття про Галку з Добчина: Ottův Slovník Naučný, 1895; Ptaszycki S. Ze studjów nad «Memorialem» Ostrogora, 1913; Kolbuszewski K. Ruchy husyckie w Polsce i wpływ ich na piśmiennictwo, 1922 (передрук з Reformacja w Polsce, 1, 3). Коротенький огляд в останній книзі проф. Пtaszyckiego: Kultura wieków średnich. I. Życie religijne i społeczne, Warszawa, 1925.

Витяг з цього розділу моєї книги вмістив я в 141 томі «Записок львівських».

відгомін в таких же ферментах сусідніх країв¹. Інші історики гуситського руху натомість головну вагу кладуть на нові літературно-теологічні впливи писань Віклефа та його школи, прийняті Гусом та його однодумцями-богословами. Роки 1417—1434 пройшли в завзятій, складній внутрішній боротьбі ідеологічних, соціально-економічних і політичних течій, які влилися з різних боків до цього руху, і в цій ферментації дуже тяжко було розглянутися людям за чеським кордоном. Але певні відгомони всі вони серед них знаходили — навіть чисто догматичні контрверсії празьких «магістрів» з правовірними католицькими богословами та римською курією і їхні розходження з «таборськими» радикалами². Адже всі ті місцеві ви-

¹ Особливо праці Пререпа (Preger. *Über das Verhältniss de Taboriten zu den Waldensern*, 1887 й ін.) — обмежені в своїх висновках потім дослідженнями Голля (Goll. *Nové spisy o Valdenských*, 1887). Новіша праця: Novotny V. *Naboženske hnutí české ve 14 a 15 stol.*, 1915. Щодо поширення вальденців у сусідніх польських землях, досі головним свідомством лишаються наведені ще Палацьким (*O stycích a poměru sekty Waldenské k někdejšími sektám w Cechách*, 1868) згадки Matthias Flaccius Illyricus, інакше Франковича, що в своїм *Catalogus testium veritatis* (1608, ст. 1505) згадує про акти слідства проти вальденців у Чехії й Польщі з року 1330, де широко говориться про їхні грошові складки, посилами братам і наставникам до Ломбардії, і учнів, котрих вони туди посилали на богословську науку. Польський дослідник К. Добровольський у цитованій вище статті «*Pierwsze sekty religijne w Polsce*» вважає, що ці звістки Франковича варті повної довіри, бо польські матеріали для нього розшукував Фріц Моджевський, — і головню на їх підставі зв'язує документальні звістки 1315—1327 рр. про секстанство в Польщі з вальденством.

² «Таборська гора» над р. Лужницею, в сусідстві «Козього городка», здобула собі розголос уже від 1412 р., коли Гус, виклятий папою, виїхав з Праги, щоб не сьятати кляти на неї, й оселився в цім городку, і сюди до нього стали збиратися люди. А ще більше від р. 1419, коли король позбавив гуситських священників парафій, повернувши їх попередникам — священникам католицьким, і прихильники Гусової науки стали сходитися на богослуження і проповідь на різних пригожих містах. Тоді городище на Таборській горі стало головним місцем таких зібрань, на нім слідом поставлено міцний замок (1420), і він став фактичною твердиною радикальніших елементів, прозваних від цього «таборитами», в протиставленні до більш поміркованих «пражан» (інакше «юдобойів» — утраквістів або чашників). Розходження цих двох напрямів стало явним фактом у тім же 1420 р., коли громада міста Праги, під час облоги Сигізмундом, проголосила славні «чотири артикули празькі», що висловлювали спільні домагання всіх гуситських течій: 1) свобода проповіді Слова Божого; 2) причастя «під обома» — хлібом і з чаші; 3) відібрання від духовенства церковних маєтків і всякої світської влади (*dominium saeculare*); 4) доходження та карання смертельних гріхів — до котрих зараховувалась і всяка «торгівля благодаттю» — плата за церковні уряди і побирання духовними яких-небудь оплат з вірних за одправлювання таїнств і обрядів. Тоді «зелатори» додатково до цієї, так би сказати — програми мінімум внесли радикальніші домагання. У них вони домагались відкинення догматів про пресуществлення хліба і вина при євхаристії в тіло і кров Христову (або, говорячи тодішньою теологічною термінологією, замість «транссубстанції» проголошували «реманенцію»), про чистилище і про предстательство святих; жадали

хованці Празького університету і чеські емігранти духовного і світського чину, що займали такі визначні й впливові позиції серед суспільної ієрархії Польщі й Литви, ніяк не могли зіставатись індиферентними для тих суперечок, що лунали в Празі, в університетських, міщанських і панських колах. Гус був

скорочення обряду хрещення і причастя і скасування інших свят, крім неділі; відкидали шанування ікон і мощей, тримання постів. Довенялися виборності єпископів священниками. Ці домагання, сформульовані в «72 пунктах», відчитаних на славних зборах у домі Змрзліка, в грудні 1420 р., були відкриті «пражанами», на чолі котрих стояв як провідник поміркованих гуситів-віклевівців «Якуб Малий» (Якубек, властиво Яків зі Стржібрна) із своїм товаришем природженим англійцем-віклевівцем Петром Раупе (в просторіччі так і званим Англійшом або Англійцем). Витіснені з Праги, ці «зелятори» або «божі вояки» (божі бойовниці) зробили своєю базою отой таборський замок, укріплений воєнним провідником цього радикального гуситства, Яном Жижкою з Троцнова — великим громителем німців, і дістали з нього назву таборитів.

Однак серед цього лівого гуситства виявились виразні розходження, які повели до кривавої боротьби серед нього самого. Жижка, наприклад, представляв правішу або консервативнішу течію — головню націоналістичну, слабшу в ідеології, сильнішу своїм націоналістичним поривом, котрим вона поривала маси. Виступаючи проти «римського поганства», церковної розкоші й оздобності, ситого і розкішного життя прелатів, Жижка і його одностайці (що по його смерті 1424 р. прийняли назву «сиріток») зіставалися твердо при Біблії, як пізніші англійські пуритани, котрих вони досить сильно нагадують. Проти лівішого крила (в котрім відбилися старі ферменти богомильства, покаянництва і т. ін.) вони виступали не менш різко, як і проти католиків. Особливо безоглядно розправився Жижка в 1521 р. з так званими «адамітами»: їхній провідник Петро Каніш з іншими, разом 24 особи, що не хотіли відступити від своїх вірувань, були з його наказу спалені на стосах у Клокотах, так само як Гус і Ієронім у Констанці!

Сі «адаміти» називали себе синами і доньками Божими; доводили, що вони мають Святого Духа в серці, тому не потребують ні Біблії, ні богослужіння — житимуть на світі, як Адам і Єва в раю, не маючи ніякої власності. Тому проповідували спільність майна і жінок, намагалися обходитись без одежі, як деякі болгарські єретики — через це звали їх «нагачами». Супроти іновірів поводились також безоглядно, як і таборити: нападали, розбивали і палили. Їх уважають останком покаянників, наново організованим якимсь французом Роганом. Незважаючи на всі репресії, вони не загинули й потім та виявили своє існування після толеранційного едикту 1781 р.

Інша радикальна течія, що позначилася в цім часі, — се був так званий хіліазм, проповідь гуситськими «пророками» тисячолітнього царства — загибелі й кінця світу, після котрого почнеться на землі царство правди. При тім було два варіанти: на погляд одних, сам Христос своїми засобами — вогнем, мечем і всякими нещастями, провіщаними Апокаліпсисом, — має знищити царство злих і дати місце правді. Другий погляд був той, що це вірні повинні знищити грішників і їхнє панування та відкрити дорогу правді. Цей другий погляд узяв рішучу перевагу особливо потім, як не справдились провіщання пророків, що цей переворот настане в найближчим часі (вказувано на р. 1420!). По цім «пророкам» стало ясно, що це обов'язок «святих» — мирян і священників — знищити мечем і вогнем усіх супротивних: не тільки ворогів правди, але всіх, хто тримається з ними, а не тікає від них: Вавилон-Прагу і всі інші міста (поіменно вираховувані), як Содом і Гоморру. Хто не хотів погинути, мусив тікати з тих міст «у гори», всіх інших треба було побивати:

людиною дуже близькою багатьом з них, підтримував зносини з польським двором: заховавсь, наприклад, лист Гуса до Ягайла з 1412 р., коли він виступив в останній своїй прі проти папської курії, в справі індульгенцій, і силкувався поставити на свою точку погляду польські двірські кола. Ті з свого боку свідчили йому свою приязнь і прихильність: Ягайло і його дружина вставлялись з ним перед папою, щоб не кликано його на суд до Рима, а розібрано його справу в Празі, і під час суду над ним у Констанці польські посли підтримували Гуса, як могли, офіційно і приватно, улегшуючи йому тяжкі передсмертні часи: Гус у своїх листах признає, що се були одині люди, у котрих він знаходив тоді моральну поміч. Його засудження й мученицька смерть викликала серед цих людей у Польщі, на Литві та Русі, які його знали й цінили, жаль і обурення. В очах ширших кіл це була брутальна і безбожна розправа німецьких князів і прелатів із слов'янським патріотом і борцем за правду, що наслідився підняти голос проти їхніх надужить, крутійств і насильств¹.

Сі ширші кола вабив, з одного боку, спільний чесько-німецький фронт, перед котрим внутрішні чеські розходження

«Бийте, вбивайте, нікого не лишайте живого», як співалося в головнім гімні цих «Божих бойовників». Особливо треба було знищити церкви й олтарі, споганені симонією й ідолопоклонством, і «підтинати та до землі нагинати», «молотити, як снопи, всяке панство: панів, панят і рицарів». Тоді селяни «не платимуть по 5—6 разів щороку податків, як тепер, не ховатимуться по лісах і ямах, не будуть пани їх дерти та гнати — всі панські маетки, ліси, пасовиська, стави будуть в їхніх руках»... Ця соціальна течія влилася почасти до таборства, але поза ним zostались різні крайні висновки, до котрих доходили проповідники хіліазму. Наприклад, вони вчили, що з оновленням людського розуму і ества в тисячолітнім царстві Закон Божий буде написаний в серці кожної людини, їй не буде потрібно ні Святого Письма, ні якого-небудь поучення; не буде церков, ні обрядів, ні таїнств. «Я заплатив за свою Біблію багато кіп грошей, але тепер я її заставлю за 6 гелерів і не подумаю викупити», — говорить один з цих проповідників, Коранда. А інші йшли ще далі і заповідали, що в новій церкві жінки будуть родити, не сходячись з чоловіками, без первородного гріха і подібне. Все це, як бачимо, підіймало наново старі богомільсько-вальденські традиції, як і адамітство, і мусило знаходити суголосні відгомони скрізь, де жили старі традиції богомільства і містики.

¹ Перед духовним судом архиєпискупа Гнезенського 1415 р. обжаловано священника Якуба, що на чийсь відзив про Гуса, що він був сином диявола, відповів тими словами: «Не Гус син диявола, а ваш бог земний, папа! аби лиш моя душа пішла туди, де буде душа Гуса». (Akta kar. gniezpen., II, с. 15). У 1417 р. дерптський єпискуп домагався від Вітовта, щоб він покарав якогось чеського шляхтича Миколая, що, пробуваючи на його дворі, висловлювався, що Гус був несправедливо засуджений і спалений (Codex Vitoldi, с. 38). З другого боку, Длугош згадує багатьох чеських богословів католиків, що емігрували до Польщі, коли в чеській університеті взяли перевагу гусити (Орега, IX, 79; критичний розгляд цієї звістки у згаданій студії Бідльо). Оборонці гуситства і противники його мали, таким чином, нагоду зустрічатися в польських осередках і тут зводити свої суперечки.

відходили на другий план і попросту пропадали для ока стороннього, не дуже уважного глядача. Чеський король-претендент і разом імператор Сигізмунд, проти котрого та його союзників спільним фронтом, майже без виїмку, пішли всі чеські партії,— це був той самий добродій, що зі своїми союзниками підтримував одвічного ворога Польщі й Литви, хрестоносне німецьке рицарство, і саме в 1420 р. на вроцлавським з'їзді незвичайно болюче вразив польсько-литовських політиків, в ролі верховного третейського судді розв'язавши не на користь Польщі й Литви їхні спірні справи з хрестоносцями. Задля того самого, щоб дозволити цьому ненависному ворогові та ослабити його становище, всякий польський чи литовський патріот вперед готовий був признати якнайбільше рації в чеській опозиції і в чеських домаганнях. Правовірний католик мусив при тім зробити застереження щодо релігійного боку цих домагань, соціальний консерватор так само застерігся б проти різних переворотних ідей, внесених цими домаганнями. Але мусив би він бути вже безоглядним ультрамонтаном чи доктринером богоустановленого ладу, щоб задля цього безоглядно відвернутись від чеського руху,— і таких не було багато!

З другого боку, ті різні соціальні, політичні й радикально-ідеологічні мотиви, які впліталися до чеського релігійно-національного руху, також знаходили своїх однодумців у польських, литовських, українських і білоруських землях: в різних колах і з усяких причин, так само різnorodних, як самі вони були різnorodні. Тут бо були й оліхаргічні змагання чеських магнатів, які хотіли формально, конституційно закріпити за собою кермування державними справами, до мінімуму звівши компетенції короля. Шляхта звичайна, так звані владики, добивались участі в цім правлінні, допевняючись від панів-магнатів допущення до вищих урядів і земського суду. Ці змагання, безсумнівно, знаходили свій відгомін у магнатських і шляхетських колах Польщі-Литви, де саме в тім часі закладалися підвалини шляхетського парламентаризму, становой конституції, й плани династичної учні Чехії й Польщі серед шляхетських політиків в'язалися з надіями сполученими силами шляхти польської та чеської (політично більше вишколеної) дійти шляхетської гегемонії в своїй державі.

Так само приємно хвилювала шляхетські кола Польщі, Литви і Руси боротьба з духовенством, що велася чеською шляхтою під прапором гуситства. Загальним домаганням усіх гуситських течій було те, щоб духовенство не володіло маєтками, не займало урядів, не купувало своїх посад; «табо-